

Husstanden som kloster

'Verdslig askese' i dansk husholdnings- og bønnelitteratur efter reformationen

SØREN FELDTFOS THOMSEN

ENGLISH ABSTRACT: *In this article I explore the re-interpretation of asceticism in the Danish Protestant reformation of the sixteenth century. With Max Weber's concept of 'inner-worldly asceticism' as my starting point, I analyze a number of printed Danish evangelical household manuals and prayer books from the post-reformation era, tracing the ascetic features of the ideal household as it was articulated by Lutheran devotional authors of the period. These features included a daily life punctuated by prayer and contemplation, an emphasis on obedience to paternal authority, the regulation of sexuality, and an understanding of manual labor as a form of divine service. Thus, I argue that the ascetic ideal of medieval monasticism persisted after the formal adoption of Lutheranism in Denmark and the abolition of the Danish monasteries, above all in the Lutheran ideal of the marital household.*

DANSK RESUME: *I denne artikel undersøger jeg den protestantiske reformations omfortolkning af asketismen i en dansk kontekst. Med Max Webers begreb om 'verdslig askese' som udgangspunkt analyserer jeg en række værker fra den trykte danske (dansksprogede) husholdnings- og bønnelitteratur, som udkom i sidste halvdel af 1500-tallet. Analysen har til formål at fremhæve de asketiske træk i disse teksters idealbillede af den lutherske husstand. Til dette billede hørte bl.a. tanken om, at dagliglivet skulle præges af bøn og andagt, et fokus på lydighed over for faderlig autoritet, på regulering af seksualdriften, samt en forståelse af manuelt arbejde som gudstjeneste. På denne baggrund argumenterer jeg for, at den ægteskabelige husstand, sådan som den blev italesat af periodens lutherske opbyggelige forfattere, var en model for en videreførelse af middelalderkirkens asketiske ideal efter reformationen.*

KEYWORDS: *asceticism; prayer; work; marriage; reformation in Denmark; Max Weber; Martin Luther; Hans Christensen Sthen; Rasmus Hansen Reravius*

Formålet med denne artikel er at undersøge reformationens omfortolkende videreførelse af middelalderkristendommens asketiske idealer og praksisformer, sådan som denne kommer til udtryk i trykt dansk husholdnings- og bønnelitteratur fra tiden efter reformationen i 1536. Hovedvægten vil ligge på, hvorledes askesen så at sige flytter fra klosterets hellige rum ud i den profane verden, til dagligdagens, arbejdslivets og især hjemmets sfære. For at belyse denne proces i en dansk sammenhæng vil jeg især fremdrage Rasmus Hansen Reravius (d. 1582) og Hans Christensen Sthen (1544-1610), der begge udgav en række populære opbyggelige værker til privat brug i sidste halvdel af 1500-tallet. Disse tekster læser jeg som kilder til italesættelsen og promoveringen af det protestantiske ideal for husstanden som social og religiøs enhed i det efterreformatoriske Danmark. Jeg vil argumentere for, at et asketisk-monastisk grundsyn videreførtes efter reformationen i det protestantiske husstands-ideal.¹ Baggrunden herfor var ikke mindst den protestantiske ægteskabsforståelse og den kaldstanke, som Martin Luther (1483-1546) formulerede.

Protestantisme og askese

Hermed er anslået et tema i den vestlige kristendomshistorie, som Max Weber (1864-1920) sammenfattede med sit begreb om 'verdslig askese' (ty. 'innerweltliche Askese') i *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd* fra 1904-5 (Weber 1995). I modsætning til klosterets 'verdensflyvende askese' (ty. 'ausserweltlicher Askese') praktiseres den verdslige askese inden for rammerne af samfundslivet, dvs. som en uadskillelig del af det asketiske menneskes almindelige og daglige liv og arbejde, og igennem dette aktive engagement i verden har den asketiske livsform til formål at *ændre på verden*. Ifølge Weber måtte protestantismen anses som en afgørende eksponent for den verdslige askese. Asketiske former for protestantisme var ifølge hans velkendte tese om den moderne kapitalismes fremkomst af central betydning for udbredelsen af den 'kapitalistiske ånd' i den vestlige verden. Det gjaldt især calvinismen, hvis prædestinationstanke ifølge Weber fremmede en forestilling om, at økonomisk succes var et tegn på guddommelig udvælgelse til frelsen: Netop hér bevægede askesen sig ifølge Weber fra det religiøse felt ind i det økonomiske, hvor den blev redskab for en 'rationalisering af livsførelsen inden for verden med henblik på det hinsidige' (Weber

¹ Artiklen placerer sig dermed delvist i forlængelse af nyere forskning i forholdet mellem religion og husstand (se fx Mulder-Bakker & Wogan-Browne 2005, samt Doran et al. 2014) og er bl.a. inspireret af Susan C. Karant-Nunns undersøgelse af den tyske protestantismes idealbillede af præstegården som et 'evangelisk kloster' (Karant-Nunn 2007).

1995, 102) og således ansporede til øget fokus på hårdt arbejde og akkumulering af rigdomme med henblik på reinvestering (= kapitalisme).²

Selvom Weber (ibid. 63-84) fokuserede på calvinismen som den prototypiske repræsentant for den asketiske protestantisme, identificerede han et centralt moment i udfoldelsen af den verdslige askese i vesten i den tyske reformator Martin Luthers kaldstanke (ibid. 48-57): Forestillingen om at opfyldelsen af verdslige pligter var en opgave pålagt den enkelte af Gud og at dette var det højeste udtryk for et liv i overensstemmelse med den guddommelige vilje (jf. Wingren 1980, 660ff.). Weber så med rette denne tanke som et opgør med middelalderens monastiske tilværelsesideal og som led i en generel afmontering af forestillingen om en religiøs-asketisk elite, der medierer mellem lægfolket og Gud: Hvor kaldsbegrebet i middelalderen var knyttet til det hellige liv *uden for verden* (dvs. fortrinsvis i klosteret), blev det med Luther en betegnelse for udførelsen af ethvert nyttigt hverv *i verden*. Som Weber (1995, 53) gør opmærksom på, finder vi derfor en udpræget skepsis over for den asketiske livsførelse hos Luther.

I forlængelse af Webers analyse bør det dog fremhæves, at Luthers afvisning af askesen ikke var total. I det omfang askesen beroede på en forestilling om, at man kunne komme nærmere Gud og dermed blive 'mere hellig' end andre, var den for Luther et udtryk for gerningsretfærdighed og dermed uacceptabel. Ikke desto mindre betonedede han i *Om et kristenmenneskes frihed* (1520) nødvendigheden af, at det kristne menneske – retfærdiggjort ved sin tro og således *i det indre* frit, men dog fortsat *i det ydre* en del af og dermed undergivet verden – lærer at 'regere sin egen krop'. Kroppen må 'tvinges og opøves ved hjælp af faste, vågen, arbejde og al slags rimelig tugt, så legemet bliver lydigt mod troen og det indre menneske og ligedannet med det og ikke hindrer eller modsætter sig det [...]'. (WA 7, 30).³ Rammen er her Luthers redegørelse for det kristne menneskes dobbelte natur som både åndelig (det indre menneske) og fysisk/legemlig (det ydre menneske). I denne sammenhæng figurerer askese som et middel til bekæmpelse af det kødelige legemes naturlige tilbøjelighed til synd. Målet med asketisk praksis ifølge Luther er så vidt muligt at holde synden fra livet, vel at mærke med henblik på den enkeltes nyttige virke *i verden*, og ikke som et ideal for en afsondret klostertilværelse, sådan som vi finder det i den monastiske tradition.⁴ For så vidt som det asketiske ideal hos Luther således vedrører alle kristne og ikke kun en eksklusiv religiøs elite, giver det god mening at tale om en generalisering eller demokratisering af askesebegrebet hos reformatoren og – kunne

² Som Randall Collins (1986, 46) har gjort opmærksom på, hældede Weber i sit senere arbejde til en fortolkningsmodel, som betonedede kristendommen generelt, snarere end protestantismen specifikt, som basis for kapitalismens fremkomst. I sin posthumt udgivne *Wirtschaftsgeschichte* (1923) fremhævede Weber dog endnu engang den asketiske protestantisme, herunder calvinismen, som den afgørende faktor i den tidlige kapitalismes opståen (jf. Weber 2003b, 397ff.).

³ Min oversættelse. Der henvises til Luthers originale skrifter i Weimarudgaven (Luther 1883ff.), forkortet WA og efterfulgt af angivelse af bind og sidetal.

⁴ Forskellen kan muligvis beskrives således, at hvor det monastiske ideal har en gradvis helliggørelse af asketen som mål, handler askesen for Luther alene om at undgå et fald dybere ned i synden.

man fristes til – om et ‘almindeligt munkedømme’ parallelt med den mere velkendte forestilling om det almindelige præstedømme. Hermed er vi tilbage ved kaldstanken og Webers begreb om den verdslige askese, som han i *Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie* netop definerer som ‘en rationel udformning af tilværelsen inden for verden med det formål at tæmme det, som er dyrisk fordærvet, ved at arbejde i et verdsligt ”kald”’ (Weber 2003, 325).

Arven fra middelalderen: manuelt arbejde og privat bøn som imitativ askese

Kontrasten til den middelalderlige tradition bør dog ikke overdrives. Som med så meget andet er den verdslige askeses fremkomst en kompleks proces, som ikke uden videre kan beskrives alene som et brud med det hidtidige, men som også er præget af kontinuitet. Randall Collins (1986) har i forhold til Webers oprindelige tese om kapitalismens fremkomst argumenteret overbevisende for, at de institutionelle forudsætninger herfor allerede var på plads i højmiddelalderen, og at en verdslig askese allerede fandtes i cistercienserklostrene, som var centre for en asketisk drevet monastisk kapitalisme baseret på landbrug samt produktion af jern og uld (ibid. 53f.). Uden at komme nærmere ind på Collins revision af Webers oprindelige kapitalismetese, bør det under alle omstændigheder i forlængelse heraf pointeres, at den form for ‘arbejdsaskese’, som formuleres i protestantismen – og som for Weber er verdslig askese i sin mest konsekvente form – har baggrund i den monastiske traditions forståelse af manuelt arbejde netop som en form for askese, og i en høj- og senmiddelalderlig ny- og opvurdering af manuelt arbejde forstået som asketisk praksis på linje med faste og tavshed. Allerede i kristendommens tidligste monastiske samfund var forskellige former for manuelt arbejde, så som markarbejde og fremstilling af lærred, almindeligt både på grund af den økonomiske indtægt, som det kunne give, og samtidig som udtryk for ydmyghed og som et meditativt middel mod lediggang og ked-somhed – de velkendte trusler imod det monastiske kald (jf. Lawrence 2001, 8; Clark 2010, 41ff.). Samme tanke findes i Benedikt af Nursias berømte klosterregel fra omkring 540, hvor manuelt arbejde (*opus manuum*) sammen med læsning (*lectio divina*) og liturgien (*opus dei*) udgør grundelementerne i klostertilværelsens dagsrytme. Derfor kan Benedikt (RB, 129) bl.a. sige om brødrene, at de ”i sandhed er munke, når de lever af deres hænders arbejde ligesom også vore fædre og apostlene gjorde.” Hos cistercienserne søgtes den åndelige værdi af det manuelle arbejde rehabiliteret som et centralt element i klostertilværelsen (jf. Holdsworth 1973; Bruun 2007). Dette skete efter en periode op gennem middelalderen, hvor liturgien gradvist var kommet til at fylde mere og mere på bekostning af munkenes arbejde i klosteret og i marken (Holdsworth 1973, 68; Lawrence 2001, 32f. 178f.). Opprioriteringen af fysisk arbejde knyttet til klosterets daglige drift var udtryk for en ny åbenhed over for lægfolket i højmiddelalderen, som også manifesterede sig i mendikantordenernes aktive virke i

byerne og muligheden for lægmandstilknytelse hos bl.a. fransiskanerne og dominikanerne. For de cisterciensiske lægbrødre, der ofte blev rekrutteret blandt bønderne, udgjorde det manuelle arbejde i klosteret et håndgribeligt og opnåeligt asketisk ideal, i modsætning til den meditative læsning og liturgien, som de kun måtte (og kunne) deltage i i meget begrænset omfang (ibid.). Det manuelle arbejde havde derfor karakter af, hvad man kan kalde en imitativ askese, hvorigennem de oftest illitterære lægbrødre kunne tage del i elitens klostertilværelse. Når Luther inkluderede manuelt arbejde blandt midlerne til en disciplinering af kroppen i en generaliseret (verdslig) askese, skete det således i forlængelse af en generel udvikling i høj- og senmiddelalderen, hvor det manuelle arbejde i vidt omfang blev en medierende instans mellem lægfolkets og den monastiske elites religionsudøvelse.

Den imitative askese som udtryk for en større tilnærmelse og vekselvirkning mellem lægfolket og eliten gjorde sig gældende inden for den senmiddelalderlige bønsspraksis, hvor brugen af private tidebønner efter monastisk forbillede blev populær blandt velstillede lægfolk (jf. Schulz 1984, 112). De også i Danmark så populære tidebøger kan i kraft af deres brug og indhold betragtes som medium for lægfolkets appropriering af kirkens og klostrets bønsspraksis, eller som Virginia Reinburg (2014) har udtrykt det: en bro mellem liturgien og hjemmet. Den typiske tidebog var en kompilation af forskellige bønner hentet fra kirkens latinske bønnebog, *Breviarium*, inklusiv tidebønner og liturgiske bønner fra *Messebogen* (*Missale*).⁵ Fra oprindeligt at have været et tillæg til psalteret (*Davidssalmerne*) fik den i højmiddelalderen karakter af en selvstændig bønnebog til brug for lægfolket og blev et redskab til en strukturering af hverdagen gennem bøn (jf. Felch 2004, 156ff.; Jones & Riddey 2005, 220; Reinburg 2014, 167f.). Gennem daglig læsning og fremsigelse af bl.a. kirkens officielle bønner – som ellers var forbeholdt kirkens og klosterets hellige rum, og hvor medlemmerne af den religiøse elite var de primære aktører – kunne den verdslige husstand momentant, imitativt, antage kirkens og klostrets karakter med lægmanden eller lægkvinden som hovedaktør. Tidebogen kan altså ses som et redskab, gennem hvilket senmiddelalderens lægfolk punktuelt kunne participere i kirkens og klosterets durative hellighed. Den engelske kirkehistoriker Eamon Duffy har beskrevet det således i en undersøgelse af de engelske tidebøger:

Lay people used these books specifically in order to share in the official liturgy of the Church. That liturgy, based on the Latin Bible, was of course itself in Latin. A special sacral aura therefore attached to Latin as the language of revelation and of worship, and that aura made lay people willing and even eager to pray privately in Latin, thereby associating themselves with the universal public worship of the Church (2006, 59)

⁵ Om tidebogens udvikling og indhold jf. Reinburg 2014, 15-19. Af vigtige værker i den internationale tidebogsforskning skal herudover nævnes Wieck 1988 og Duffy 2006. Om de danske tidebøger jf. Dahlerup 2010, 313ff. og 1998, 455ff., samt Hansen 2012 og 2004. De samlede danske tide- og bønnebøger er udgivet i Nielsen 1946-83 med en nyttig introduktion af Alfred Otto.

Som udtryk for lægfolkets tilnærmelse til den monastiske tidebønspraksis var tidebogen således ideelt set et medium for en transformation af den verdslige privatsfære til et helligsted, hvor lægfolket kunne imitere den religiøse elites asketiske praksis.⁶ Den principielle ophævelse af det religiøse hierarki, som formuleres i den reformatoriske teologi, og som implicerede en afsakralisering af kirken og klosteret og en generalisering af askesen, var altså foregrebet i høj- og senmiddelalderens religiøse lægmandspraksis, hvor skellet mellem den profane og den hellige sfære var flydende, og hvor grænserne mellem hjemmet, kirken og klosteret var genstand for kontinuerlig forhandling (jf. Jones & Riddy 2005; Webb 2006; Deane 2013). I det følgende vil vi se på, hvorledes disse grænser forhandlede i en dansk efterreformatorisk sammenhæng, hvor klosterinstitutionen formelt var afskaffet, men hvor det asketiske ideal levede videre uden for klosterets mure, i husstanden.

'Den rette benediktinerorden': Den ægteskabelige husstand som asketisk husstand i det efterreformatoriske Danmark

Reformatorenes opgør med den monastiske tradition og kritik af dennes asketiske ideal gik hånd i hånd med en opvurdering af ægteskabet som det højeste kald og den bedste ramme om menneskelivet. Det var ikke længer det cølibate liv i klosteret, men livet inden for ægtestanden, der blev betragtet som det højeste religiøse ideal for en kristen mand eller kvinde. Martin Luther (WA 49, 802) kunne derfor i en prædiken et år før sin død i 1546 polemisk sige, at et ægtepar, som opfostrer gudfrygtige børn, gør en bedre og mere ædel handling end alle munke og nonner, ligesom han i *En prædiken om det ægteskabelige liv* fra 1522 havde fremført, at almindeligt husligt arbejde – endog noget så profant som blevask – var en kilde til glæde for Gud, når blot det blev gjort 'i troen' (WA 10, II, 296f.). Hvad sådanne formuleringer viser, er ikke en radikal forskel fra middelalderens asketiske ideal, men derimod kontinuitet. Som Joel Harrington (1995, 61f. 67f.) har argumenteret for, implicerede etableringen af en protestantisk ægteskabsideologi under og efter reformationen ikke en fuldstændig afvisning af askesen, men en operationalisering af det asketiske ideal inden for rammerne af ægteskabet. Det kommer måske tydeligst til udtryk i det protestantiske fokus på ægteskabet som værn mod seksuel synd.⁷ For reformatorerne og deres efterfølgere dannede det ægteskabelige samliv den eneste acceptable ramme om den menneskelige seksualitet, nemlig som et middel til at tøjle den i sin (faldne) natur syndige seksualdrift og styre den i en gudvelbehagelig retning, dvs. mod biologisk

⁶ At tidebogen dermed også var en social markør er oplagt, jf. Jones & Riddys (2005, 236ff.) omtale af brugen af tidebøger som udtryk for en 'aspirational piety' eller elitefromhed, der markerede et skel mellem den urbane elite og de fattigere befolkningslag.

⁷ Ægtefællernes beskyttelse af hinanden mod seksuel synd blev sammen med gensidig kærlighed og formering set som ægteskabets indbyggede goder. Denne tredeling lå i forlængelse, og var samtidig en omfortolkning, af Augustins model for ægteskabet som bestående af de tre goder (*triplex bonum*): afkom/børn (*proles*), troskab (*fides*) og sakramente (*sacramentum*), jf. Witte Jr. 2002, 217ff.

reproduktion. Langt fra at være en kategorisk afvisning af cølibatet, som man ellers polemiserede heftigt imod, videreførtes det asketiske ideal om seksuel afholdenhed i forståelsen af ægteskabet, nu blot i en modificeret form, som gav plads til formeringen. Kravet om kyskhed gjaldt med andre ord nu ikke for den asketiske virtuos (dvs. munken eller nonnen), men for ægteparret som religiøs og social enhed, der forventedes at støtte hinanden i en gensidig disciplinering af seksualdriften (jf. Karant-Nunn 2007, 214). I dette perspektiv giver det god mening at se den protestantiske forståelse af ægteskabet og den ægteskabelige husstand som et udtryk for verdslig askese i webersk forstand: Trods kritikken af klosterinstitutionen levede tanken om en eksemplarisk, disciplineret tilværelsesform, hvori den enkelte i fællesskab med andre realiserede et kristent livsideal, videre i den protestantiske ægteskabsideologi. Netop derfor kan Luther og andre protestantiske teologer uden tøven beskrive manuelt arbejde knyttet til den ægteskabelige husstand som en form for gudstjeneste: Dette er blot en radikaliseret af den tidligere omtalte senmiddelalderlige udvikling i fromhedslivet i en kontekst, hvor den imitative relation mellem lægmandspraksis og en konkret eksisterende klosterinstitution ikke længere gav mening, men hvor den verdslige husstand nu i sig selv måtte tilskrives en fornyet religiøs betydning.

Med reformationens afsakraliseringen af klosteret fulgte altså en modsvarende sakralisering af den ægteskabelige husstand.⁸ Ægteskabet havde mistet sin status som sakramente; i stedet blev det nu fremhævet som menneskets højeste kald og den ægteskabelige husstand som den vigtigste samfundsinstitution, hvis harmoniske virke og opretholdelse var af afgørende betydning for hele samfundets ve og vel. Ifølge Niels Hemmingsen (1513-1600) – som var en af 1500-tallets mest betydningsfulde danske teologer, og forfatter til en stor mængde skrifter om bl.a. ægteskab og samliv – var ægteskabets formål således at være ‘en planteskole for Staten og Kirken’ (Hemmingsen 1987, 103). Dette afspejlede en udbredt holdning til ægteskabet blandt protestantiske teologer i 1500- og 1600-tallet: Den ægteskabelige husstand som rammen om familielivet skulle være grundstenen i opdyrkelsen og udbredelsen af kristne værdier og normer i hele samfundet, med det harmoniske forhold mellem ægtefællerne og mellem forældre og børn som forbillede for alle andre sociale relationer (jf. Witte Jr. 2002, 230ff.). Husstanden, og ikke klosteret, var nu model for realiseringen af det ideelle kristne liv – altså ikke i et entydigt brud med, men i en omfortolkning af, middelalderens asketisme. Derfor kunne den danske præst og salmedigter Hans Christensen Sthen, som forfattede flere populære, opbyggelige skrifter, i sin *Geistlig Husraad* fra 1592 (Eiii^v f.)⁹ sige, at den fromme husfader, der lever gudfryg-

⁸ Jf. Christopher Hills webersk inspirerede undersøgelse af den engelske puritanisme, hvori han argumenterede for, at reformationens nedvurdering af præsteskabets sociale position medførte en opvurdering af især husfaderens status som religiøs overhoved for familien (Hill 1969, 429 ff.) Se i øvrigt Walsham 2014 for et nyere bidrag til diskussionen om reformationens ‘spiritualisering’ af husstanden.

⁹ Hvor paginering mangler, henvises til bogtrykkerens signaturer med angivelse af *verso* eller *recto* i hævet skrift.

tigt og i overensstemmelse med sit kald som ægtemand, 'er i det rette Benedictiner Orden / hand bliffuer velsignet af GUD / Legemlig oc Aandelig.'¹⁰

Hermed fulgte Sthen op på den religiøse idealisering af husstanden, der kom til udtryk i den dansksprogede husholdnings- og bønnelitteratur, som takket være bogtrykket vandt stor udbredelse i Danmark efter reformationen i 1536, og hvormed protestantiske forfattere søgte at udbrede forestillingen om den ideelle kristne husstand til den brede befolkning (jf. Fink-Jensen 2011). Få af sådanne bøgernes forfattere var lige så eksplicite omkring husstandsidealets monastiske træk som Sthen. Men de træder ikke desto mindre tydeligt frem, i første omgang allerede i sådanne værkers *raison d'être*, nemlig forestillingen om at hjemmet skulle være en temporalt og socialt reguleret enhed med en fast rytme for arbejde, bøn og læsning under faderlig autoritet. Afgørende indflydelse havde i denne sammenhæng Martin Luthers *Lille Katekismus*, som udkom i flere danske oversættelser fra 1529 og frem, og hvis brug var foreskrevet i *Kirkeordinansen* (1537/39) som middel til udbredelse af den kristne børnelærdom (jf. Appel 2001, 139ff.). Her havde Luther i et senere tillæg medtaget sin hustavle, hvori han redegjorde for de pligter, der påhvilede medlemmerne af de tre stænder: kirken, den verdslige øvrighed og husstanden.¹¹ Med klare reminiscenser af klostertraditionens fokus på lydighed (*oboedientia*) som forudsætning for opfyldelse af det monastiske kald (jf. RB, 78ff.), understregede Luther her det hierarkiske lydighedsforhold, som måtte bestå mellem over- og underordnede i de tre stænder; for husstandens vedkommende skulle den bestå mellem husfaderen som hjemmets overhoved og hans hustru, samt mellem husfaderen og husmoderen på den ene side og børnene og tyendet på den anden. På samme måde, som Benedikt understregede at munken har pligt til at opgive sin egen vilje og uden tøven adlyde sin foresatte (abbeden), som kom hans befaling fra Gud selv, har hustruen og børnene ifølge Luther (WA 30, 334) pligt til at underordne sig husfaderen 'som Herren.' Til den protestantiske asketisme føjer sig dermed idealet om den ægteskabelige husstand som en enhed baseret på medlemmernes (næsten) ubetingede lydighed over for paternal autoritet (jf. Karant-Nunn 2007, 216 et passim).

Luthers hustavle blev grundstammen i den protestantiske husholdningslitteratur, som – i overvejende grad rettet mod et mandligt publikum – uddybede fordelingen af ansvar og pligter i husstanden og kom med moralske retningslinjer for og praktiske anvisninger til, hvorledes husfaderen skulle varetage husandagten samt sørge for at undervise sin hustru, sine børn og sit tyende i den kristne tro og i det hele taget styre hjemmet.¹² Særlig vigtig for genrens udbredelse i Danmark i sidste halvdel af 1500-tallet var Niels Hemmingsens elev, teologen og forfatteren Rasmus Hansen Reravius (jf. Fink-Jensen 2011; Appel & Fink-Jensen 2009, 23-60). Af Reravius' omfattende produktion som oversætter og forfatter skal i denne sammenhæng kun nævnes

¹⁰ Lignende formuleringer genfindes hos flere tyske protestanter, som flittigt benyttede klosteret som metafor for husstanden, se Karant-Nunn 2007, 225f.

¹¹ Om Luthers såkaldte trestandslære jf. den udmærkede fremstilling hos Jørgen Stenbæk (1990, 64-71).

¹² Hvorfor genren i den tyske forskning har fået betegnelsen 'Hausväterlitteratur', jf. Lemmer 1991.

tre oversættelser fra tysk: *Oeconomia eller Underuisning Huorledis en Husfader skal skicke sig* (1571) forfattet af den tyske lutheraner Johann Mathesius (1504-1565)¹³, *Hus Taffle / huworledis huert Menniske udi sit Kald oc stat skal skicke sig / baade mod GUD oc Mennisken* (1572) af den ellers ukendte Matthias Weber¹⁴ og *Husfred. Det er Aarsager aff den hellige Scrifft, som skulle beuege alle Christelige Ectefolck, til at holde Fred oc Endrectighed i deris Husholdning* (1575) skrevet af den velkendte tyske teolog og dramatiker Paul Rebhun (1505-1546).¹⁵ Samlæser vi disse tekster, ser vi at den ægteskabelige husstand tænkes at danne rammen om en asketisk disciplinering af livsførelsen, som indbefattede dels et hierarki af lydighedsrelationer med husfaderen som øverste instans, dels en vedvarende kontrol med seksualdriften, dels en opfattelse af manuelt arbejde som gudstjeneste. For alle tre forfattere gælder det således, at lydighed over for husfaderen, sådan som Luther foreskrev, spiller en central rolle, hvad Weber udtrykker på følgende måde i en formaning rettet til tyendet:

Betenck derfor du icke alene / Haffuer her en legemlig Hosbond at tiene. Men du haffuer oc i Himmerigs rige / En Herre oc Hosbonde visselige / Som er den sande oc euige Gud / Den tien du / naar du effter hans Bud / Her i Verden ret skicker dig / I dit Kald oc arbejde flittelig. (Weber 1572, J)

Her formuleres den lutherske kaldstanke i kortform: opfyldelsen af verdslige pligter i lydighed mod ens overordnede er samtidig lydighed mod Gud. Den intenderede læser taget i betragtning er det måske ikke så overraskende, at der bruges mest plads og energi i de undersøgte værker på at diskutere kvindens lydighed over for manden. Vore forfattere er enige om, at lydighed i forholdet mellem mand og kvinde er afgørende forudsætninger for opfyldelse af kaldet til ægteskab. Med bibelsk belæg i Første Mosebogs skabelsesberetning og syndefaldsnarrativ betoner Mathesius (1571, B^v- Biv^r) derfor, at kvinden er givet manden til hjælp og trøst og som et middel mod hør og utugt. Manden er skabt til at være kvindens overhoved og kvinden til at være mandens medhjælper, hvorfor en hustru bør være sin mand lydige, underdanig og ikke mindst tro. Omvendt understreger Mathesius, at også manden har pligt til at forsøge sin hustru og ikke være løsgtig (ibid.). Tilsvarende opfordrer Weber (1572, Fiv^v) ægtekvinder til at frygte deres mænd og være dem lydige og trofaste ('Beuis hannem altid Tro oc loffue / Huad heller hand mon vaage eller soffue / Dit Hierte oc øye f[r]a hannem ey vend / Til nogen anden / Mand eller Suend'). Skarpest i sine formaninger om kvindens lydighed over for manden er dog Rebhun. Kvindens underkastelse under mandlig autoritet er, forstår vi, indlagt i skabelsesordenen, hvorfor hendes ulydighed er en synd ikke kun mod ægtefællen, men også mod Gud (Rebhun 1575, Cii^r ff.). Dermed underminerer den ikke blot ægttestanden, men potentielt hele

¹³ *Oeconomia Oder Bericht vom Christlichen Hauswesen* (Wittenberg, 1564).

¹⁴ *Haustaffel: Wie sich ein jgliche Mensch in seinem beruff vnd stande... halten sol*, Hans Walthers Erben, (Magdeburg [?], 1561)

¹⁵ *Hausfried. Was fur ursachen den Christlichen eheleuten zubedencken den lieben hausfried in der ehe zuerhalten* (Wittenberg, 1546)

Guds skabelse (ibid. Cvi^r - Cviii^v). Også i *Husfred* indtager kvinden rollen som mandens lydige medhjælper, hvortil Rebhun (ibid. Giv^r ff.) i samklang med almindelig luthersk opfattelse tildeler hende fire pligter: at føde børn, at beskytte manden mod seksuel synd, at styre husholdningen og endelig at hjælpe til med tugtelsen af børnene. I varetagelsen af disse pligter fuldbyrder kvinden sit kald som hustru og moder, hvorfor Rebhun i forlængelse af Martin Luther skriver:

Oc du skalt vide / at ocsaa de aller ringiste / foracteligste / ia ocsaa wreenligste Gierninger / som du mat giøre i dette dit Kald / ere Gud din Herre behagelige / oc ere derfaare ret gode Gierninger / saa fremt som de skee i Troen til hannem / saa som at vogge Børn / tygge dem Mad / stryge oc tørre dem / to Barnebleer oc andet saadant / som der til giørres behoff. Met disse Gierninger behager du Gud oc alle hans Engle meget bedre / end du kunde daglige gaa i det allerskøniste smykke oc prydelse i Verden er / Thi naar du omgaaes met saadanne Gierninger / da est du udi Guds velsignelse / men met dit Smycke kant du tit oc ofte vere under Guds Vrede oc Forbandelse / besynderlige naar det brugis til Hoffmod / offuerflødelige / imod din Stat oc Vilkaar. (ibid. Gv^r)

Her er vi tilbage ved forestillingen om det manuelle arbejde som asketisk praksis som beskrevet ovenfor: Når husligt arbejde udføres 'i troen' på eller i tillid til Gud, får det karakter af gudstjeneste og bliver en kilde til guddommelig velsignelse. Opfyldelsen af ægteskabet som kald implicerer netop den asketiske (selv)disciplinering af seksualiteten med henblik på afkom og den videre disciplinering af børnene som led i realiseringen af det kristne idealsamfund. Her må forældrene selv være eksempler på gudfrygtig livsførelse over for deres børn (Mathesius 1571, Cv) og fra børnenes tidligste barndom opdrage dem til at leve efter Guds ord samt lære dem, at de ikke altid kan få deres vilje (Weber 1572, Gii^v). Den ideale ægteskabelige husstand møder os i Reravius' oversættelser altså som en asketisk husstand, hvis medlemmer forsøger at opnå en permanent forsagelse af egne drifter og behov i opfyldelse deres guddommeligt givne kald. At hovmod og fråseri ifølge Rebhun skulle påkalde Guds vrede over husstanden, er således en selvfølgelighed, som går igen hos Mathesius og Weber, der begge formaner deres læsere til sparsommelighed, mådehold og (især for kvindernes vedkommende) ydmyghed,¹⁶ og som ligger i forlængelse af klostertraditionen, hvor hovmod (*superbia*) og fråseri på samme måde står i modsætning til det asketiske mådehold og den ydmyghed, som er nødvendige for, at individet kan opfylde sit kald (jf. fx RB, 83).

Lydighed over for faderlig autoritet, knægtelse af egenviljen, regulering af seksualdriften, mådehold i forbrug af verdslige goder, og ikke mindst en forestilling om manuelt arbejde som gudstjeneste, udgør dermed de asketisk-monastiske hovedtræk i det protestantiske husstandsideal sådan som det kommer til udtryk i Reravius' oversættelser. Hertil kommer naturligvis bøn. Bønner var hyppigt forekommende i

¹⁶ Husholdningslitteraturen kan derfor også betragtes som del af periodens puritansk-moraliserende opbyggelige litteratur generelt, jf. bl.a. Andreas Musculus' *Vom Hosenteufel* (1555) mod luksuriøse klæder, som blev oversat til dansk af Peder Palladius (1503-1560) (Palladius 1919ff., Bd. 4: 11-78).

protestantiske husholdningsbøger, som jo netop også skulle fungere som manualer for den private husandagt. I forlængelse af den middelalderlige tradition for private tidebønner havde Luther ved siden af hustavlen i et tillæg til den *Lille Katekismus* inkluderet morgen-, aften- og bordbønner til daglig brug i hjemmene (WA 30, 330ff.). Hermed lagde han kimen til en righoldig protestantisk bønelitteratur knyttet til husstanden, som også de af Reravius oversatte værker eksemplificerer.¹⁷ Til *Oeconomia* var således føjet individuelle bønner til brug for husstandens medlemmer, bl.a. 'En Husbondis Bøn', 'En Husmoders Bøn', 'En Datters Bøn', samt en række lejlighedsbønner for situationer, som kunne opstå i relation til husstanden, såsom fødsel ('En Quindis Bøn / som er i Fødsels nød'), rejse ('Fromme børns Bøn / At bede for deris fader / som er udreist til Land eller Vand') og sygdom ('En siuglig Quindis Bøn'). I *Hus Taffle* indgår på lignende vis bønner til medlemmer af hver af de tre stænder: stat, kirke og husstand, såsom 'En Predickeris Bøn', 'Øffrigheds Bøn' og 'Undersaattis Bøn.' Også her optræder særkilte husstands bønner til ægtefæller, børn og tyende. Karakteristisk for denne type bøn er anrøbelse om Guds hjælp til og beskyttelse under opfyldelsen af verdslige pligter og håbet om at den kristne tro og lære må præge det aktive virke i verden. I *Oeconomia* finder vi fx 'En tro tjeneste pigis Bøn', som bl.a. lyder:

Hielp kiere Guds Søn / at ieg erlige oc vel kand udrette min tieneiste / oc for din skyld være min Hustru lydig oc underdannig / Christeligen oc smuct optucte hendis Børn / oc hielp til at holde til raade i Husit [...] at ieg Aften oc Morgen i Stegersit [køkkenet] oc Fæhusit [stalden] kand met actsomhed rettelige læse min Fader vor / oc bede om hielp / beskermelse oc redning aff alt dette ælende [...]. (Mathesius 1571, Fii^v f.)

Tilsvarende i 'It Barns Bøn' i *Hus Taffle*:

Giff mig it forstandigt oc lydigt Hierte mod dem [fader og moder] / at ieg kand kiende at de ere mig tilskickede i din [Guds] sted / at regere mig / oc at ieg udi alle maade kand effter dit Ord / Bud oc befaling / vere dem underdannig oc lydig / lade mig lære oc underuise oc findis flittig / til at giøre oc udrette det som de biude mig / oc at vandre i alle Dine veye / at voxer op oc leffue dig til ære / oc mig selff til Salighed. (Weber 1572, H^r f.)

Indholdsmæssigt ser vi her en ny tendens, som er betegnende for fremkomsten af den verdslige askese, sådan som vi indtil nu har skitseret den, nemlig indføjelsen af bønner, som er knyttet til den verdslige sfæres aktiviteter og de roller, som medlemmerne af husstanden indtager.¹⁸ Sådanne kalds- og standsspecifikke bønner indgik

¹⁷ Jf. Gierow 1948, 268-291. Standardværket om (tysk) protestantisk bønelitteratur er stadig Althaus 1966; se dog også Wallmann 2001 for et nyere bidrag til forskningen i denne ellers sparsomt undersøgte genre.

¹⁸ Jf. Gierow 1948, 268ff.. I dansk sammenhæng havde Peder Palladius i sin berømte *Visitatsbog* (c. 1542) peget frem mod en sådan udvikling med sine formaninger omkring bøn og opfordring til almuen om at bede ikke kun i kirken 'men ocsaa hiemme, naar i staar op om morgenen och gaar til seng om aftenen, naar i gaar thill bordz oc fra bordz, naar i ville ud at pløye, saa och høste. En danneqvinde vill sette en

også i de egentlige bønnebøger, som f.eks Peder Tidemanns *En deylig Bønebog* (1563), samt Reravius' *En Ny Bønebog* (c. 1574) og *En liden Bønebog* (1582).¹⁹ Det måske mest kendte eksempel herpå er Johannes Habermanns (latiniseret Avenarius) *Christliche Gebet für alle Not vnd Stende* (1567), som kom i Hans Christensen Sthens danske bearbejdning i 1571.²⁰ Denne helt op i 1700-tallet meget populære og udbredte bønnebog indeholdt bønner til forskellige stænder og (krise)situationer fordelt på ugens syv dage, bl.a. bønner 'For Verdslig Øffrighed', 'For Vndersatte', 'For alle Christelige Ectefolck' og dertil en række individuelle bønner, bl.a. 'En Siælesørgeris Bøn', 'En Husfaders Bøn', 'En Husmoders Bøn', 'It Barns Bøn', 'En Tierneris Bøn', 'En vng Drengs eller Pigis Bøn' etc. Kontrasten til middelalderens private bønnebøger er slående: Hvor de ældre tide- og bønnebøger fortrinsvis italesatte den bedendes forhold til Treenigheden, Jomfru Maria og de forskellige helgener, som anmodes om nåde og beskyttelse, er fokus i den protestantiske bønnelitteratur (hvor Maria og helgenerne selvsagt var sorteret fra) i langt højere grad på det enkelte husstandsmedlems verdslige opgaver og forpligtelser over for sine under- og overordnede. I Sthens danske oversættelse af Habermanns bønnebog lyder det bl.a. i 'En Husfaders Bøn':

[...] giff mig naade, at ieg kand bo met fornufft hos min Hustru, i christelig Kierlighed oc Endrectighed, som hos det skrøbeligste Redskab, oc giffue hende sin ære, som Naadens metarffuing til Liffuet, Der hos vnderuise oc optute hende, met mine Børn oc Tiuede til din Kundskaff oc guddommelige Ære [...], Forlene mig oc din arme Tiener, at ieg tager flitelige vare paa mit Kald, oc æder mit Brød i mit Ansictes sued, oc icke lader det fortryde mig, om det bliffuer mig end surt der vdi, Thi du haffuer saa skicket det. (Sthen 2003, 106 f.)

Og i 'En Husmoders Bøn':

GOde Gud, fromme oc trofaste Fader, effterdi du haffuer kaldet mig aff naade, i den hellige Ecteskabs stat til Husholdning, i huilcken ieg oc kand tiene dig min Gud, oc vere dig behagelig. Saa giff mig din Tienerinde naade, at ieg kand stedse haffue din guddommelige Fryct for mine Øyen [...] oc næst dig frycte, ære oc elske min kiere Mand oc Hosbonde, oc icke lade mig lyste til nogen anden. Hielp at min vilje kand vere min Mand vndergiffuen, effter dine Bud oc Befaling, den samme at vere lydige i al tilbørlighed [...]. (ibid. 107)

Forskellen fra den tidligere bønnelitteratur kan beskrives således, at hvor middelalderens private bønnebøger i overvejende grad var vertikalt orienterede (dvs. fokus

---

veff op, du vilt begynde at kjerne, eller huad i tage eder thill for gierning [...]. (Palladius 1919ff., Bd. 5: 60).

¹⁹ Verdsligt orienterede stands- og lejlighedsbønner indgik også i periodens håndskrevne bønnebøger, som dog ikke berøres i denne undersøgelse, jf. Christensen 2014, 36-43.

²⁰ Jf. Koch 2001. Den fulde danske titel lyder: *Christelige oc vdkaarne Bøner, for alle Stater, oc for allehaande nød oc trang i den gantske Christenhed, vddelte at bede, paa huer besynderlig dag vdi Vgen, met Tacksigelser oc Guds paakaldelse, om Velsignelse oc Beuaring Morgen oc Afften* (jf. Sthen 2003)

var på relationen mellem den bedende og den transcendent modtager af bønne), træder en horisontal orientering tydeligere frem i den protestantiske bønnelitteratur, som vi hér har for øje: Godt nok er relationen mellem den bedende og Gud stadig central; men indholdsmæssigt kommer den bedendes sociale, verdslige relationer til at fylde mere. Denne mere udprægede 'horisontalisering' af bønne kan tænkes at have sin årsag i, at mens lægfolkets bønsspraksis i senmiddelalderen primært havde karakter af, hvad jeg ovenfor har kaldt 'imitativ' askese og i al væsentlighed spejlede liturgien, var den protestantiske bønnelitteratur i højere grad knyttet til katekesen og forkyndelsen af den kristne lære i kirken og i husstanden.²¹

Med *Reravius'* og Sthens udgivelser som eksempler kan vi sige, at den ideelle private bønsspraksis i en efterreformatorisk kontekst altså ikke blot i sin form var baseret på idealet om en temporalt reguleret asketisk livsførelse inden for hjemmet efter monastisk forbillede, men endvidere at de tilhørende bønner indholdsmæssigt var medier for en verdslig 'husstandsaskese', idet husligt arbejde og opfyldelsen af ens kald i bønne blev italesat som en efterlevelse af Guds vilje med henblik både på et aktivt virke i verden til gavn for næsten og – i sidste instans – på den endelige frelse.²² Hans Christensen Sthen ekspliciterede denne forståelse af bønne i sin *En Liden Haandbog* fra 1578, som er blandt de mest prototypiske eksempler på en verdslig-asketisk tankegang i et originalt dansk værk inden for bønne- og husholdningslitteraturen. Baggrunden for bogen var idealet om et liv i kontinuerlig guds frygt og i bevidsthed om den kristne lære samt Guds kald og nåde – en bevidsthed, som ifølge Sthen (2003, 294 ff.) ikke måtte afgrænses til kirkens rum eller særlige helligdage, men som skulle gennemsyre hele menneskelivet. Bogen var tænkt som et redskab hertil for 'enfaaldige Christne Hierter der haffuer trøst oc vnderuisning behoff' og som et middel til en konstant påkaldelse af Gud 'i vor gantske bestilling oc daglige gierning' (ibid. 299).²³ I overensstemmelse hermed består bogen fortrinsvis af en række bønner og ledsagende meditationer til brug i hjemmet og kirken. Af førstnævnte inkluderes dels egentlige tidebønner til brug bl.a. om morgenen, ved arbejde, ved middagsbordet, ved solnedgang etc. (ibid. 303-325), dels lejlighedsbønner, som fx i forbindelse med rejser, sygdom og død (ibid. 351-352) og endelig bønner for husstandens medlemmer. Bøn og andagt skulle således præge stort set alle aspekter af tilværelsen og alle gøremål. Her støder vi igen på den monastiske forestilling om manuelt arbejde som en asketisk praksis, hvis værdi ikke skal måles i de materielle goder, som den måtte tilvejebringe, men i dens meditative potentiale: Ved påbegyndelse af arbejde og håndværk, 'i huadsomheldst det være kand, Gud haffuer kaldet

²¹ Se især Russell 2002 om den tætte forbindelse mellem bøn og katekese hos Luther. Om Luthers forståelse af bøn, som der ikke er plads til at komme nærmere ind på her, se Brecht 1998 og Koch 2001, 17-132.

²² At der med sidstnævnte kan snige sig et element af 'gerningsretfærdighed' ind i den undersøgte litteratur, som nødvendigvis må stå i et spændingsforhold til den 'ortodokse' lutherske teologi, virker oplagt. En nærmere diskussion heraf hører dog ikke hjemme her.

²³ Jens Lyster og Jens Højsgård (Sthen 2003, 443ff.) gør opmærksom på, at værket som sådan var inspireret af især jesuitisk litteratur, hvad igen peger på den betydelige kontinuitet mellem katolsk og protestantisk praksis.

dig til', bør man således ifølge Sthen bede Gud om hjælp til 'at wi kunde met Lyst oc Kierlighed det vdrette effter din Befalning, oc kaste all Sorgen for vor Bug oc timelig næring paa dig, oc først oc allermest tracte oc søge effter Guds Rige oc Retfærdighed [...].' (ibid. 314). Et aktivt engagement i verden og samfundslivet forlenes hermed med en samtidig afvisning af eller 'seen bort fra' verden og hen mod det hinsidige og frelsen. På denne måde bliver bøn og andagt hos Sthen midler til en verdslig arbejds-askese: Gennem bønnen kultiveres den orientering mod det hinsidige, som er forudsætningen for at det huslige arbejde kan blive egentligt kaldsarbejde; en orientering, som udtrykkes kort og præcist i en afsluttende formaning til alle kristne i *Hus Taffle*: "I dit kald du arbeyd flittelig / Som du skulle leffue euindelig. Din lid du dog til Verden ey sla / Meer end du skulde i morgen her fra" (Weber 1572, Lii^v).

Afslutning

At askesens historie i den vestlige kirke ikke slutter med protestantismen og reformatorernes omkalfatring af middelalderkirkens religiøse hierarki, men tværtimod fortsætter, og at askesen i sin videre udfoldelse, som middel til en rationaliseret, metodisk livsførelse inden for samfundslivet, kom til at spille en afgørende rolle for udviklingen af den moderne kapitalisme, hører til blandt Max Webers vigtigste (religions)historiske indsigter. Det er en indsiget, som både fanger nybruddet og kontinuiteten i reformationens omfortolkning af askesebegrebet, fordi det i Webers fortolkning netop er rammerne for, men ikke indholdet i, den asketiske livsform, der ændrer sig. Målet med denne artikel har været at bidrage til forståelsen af denne ændring ved at spore kristendommens asketiske impuls i lutherdommens husstandsideal. Undersøgelsen af det danske materiale bekræfter Webers teori om, at protestantismens asketiske ideal var tæt knyttet til den lutherske kaldstanke, som er et centralt emne i de inddragede værker, både i forhold til forskrifterne for husfaderens og husmoderens organisering og styring af hjemmet og det huslige arbejde og i forhold til den forekrevne bønsspraksis. Forestillingen om ægteskabet som et guddommeligt kald, hvori den kristne kvinde eller mand opfylder sine forpligtelser over for næsten, samfundet og Gud, er hér udgangspunkt for en italesættelse af den ægteskabelige husstand, som viderefører klostertraditionens asketiske idealer om lydighed, seksuel afholdenhed, bøn og arbejde, og som også ligger i forlængelse af senmiddelalderens begyndende udviskning af grænserne mellem asketisk elite- og lægmandspraksis og mellem klosteret og hjemmet.

LITTERATUR

Althaus, Paul.
1966 *Forschungen zur evangelischen Gebetsliteratur*, Georg Olms [1927].

- Appel, Charlotte
2001 *Læsning og bogmarked i 1600-tallets Danmark*, Museum Tusulanum.
- Appel, Charlotte & Fink-Jensen, Morten
2009 *Når det regner på præsten: En kulturhistorie om sognepræster og sognefolk, 1550-1750*, Hovedland.
- Brecht, Martin
1998 "und willst das Beten von uns han<: Zum Gebet und seiner Praxis bei Martin Luther", in: Bernd Moeller & Stephen E. Buckwalter (red.), *Die frühe Reformation in Deutschland als Umbruch (Schriften des Vereins für Reformationsgeschichte, Bd 199)*, Güthersloher Verlagshaus, 268-288.
- Bruun, Mette Birkedal
2007 "Manual Labour as *praxis pietatis*: Sketch of a Motif in the 17th Century Reform at La Trappe", in: Henning Laugerud & Laura Katrine Skinnebach (red.), *Instruments of Devotion: The Practices and Objects of Religious Piety from the Late Middle Ages to the 20th Century*, Aarhus University Press, 61-71.
- Clark, Elizabeth A.
2010 "Asceticism, Class, and Gender", in: Virgilia Burrus (red.), *Late Ancient Christianity (A People's History of Christianity Vol. 2)*, Fortress Press, 27-45.
- Collins, Randall
1986 "The Weberian revolution of the High Middle Ages", in: idem., *Weberian sociological theory*, Cambridge University Press, 45-76.
- Christensen, Marie Møller
2014 *Den danske adels private fromhedsliv ca. 1555-1611: En undersøgelse af seks håndskrevne bønnebøger*, upubliceret speciale, Saxo-Instituttet, Historie, Københavns Universitet.
- Dahlerup, Pil
1998 *Dansk Litteratur: Middelalder, 1. Religiøs litteratur*, Gyldendal, København.
2010 *Sanselig Senmiddelalder: Litterære perspektiver på danske tekster 1482-1523*, Aarhus Universitetsforlag.
- Deane, Jennifer K.
2013 "Medieval Domestic Devotion", *History Compass* 11/1, 65-76.
- Doran, John, et al. (red.)
2014 *Religion and the Household (Studies in Church History Vol. 50)*, Boydell & Brewer.
- Duffy, Eamon
2006 *Marking the Hours: English People and their Prayers, 1240-1570*, Yale University Press.
- Felch, Susan M.
2004 "The Development of the English Prayer Book", in: Karin Maag & John D. Witvliet (red.), *Worship in Medieval and Early Modern England: Change and Continuity in Religious Practice*, Notre Dame: University of Notre Dame Press, 132-161.
- Fink-Jensen, Morten
2011 "Printing and Preaching after the Reformation: A Danish Pastor and his Audiences", in: Charlotte Appel & Morten Fink-Jensen (red.), *Religious Reading in the Lutheran North: Studies in Early Modern Scandinavian Book Culture*, Cambridge Scholars Publishing, 13-47.
- Gierow, Krister
1948 *Den evangeliska bönelitteraturen i Danmark, 1526-1575*, C.W.K. Gleerup.
- Hansen, Anne Mette
2004 "Senmiddelalderlige bønnebøger: kulturarv og andagtsbøger", *Studier i Nordisk*, 89-94.
2012 "Die Transmission spätmittelalterlicher Gebetbücher als Primärquelle zur textkritischen Ausgabe. Zwei dänische Gebetbücher aus der Zeit der Einführung des Buchdrucks in Dänemark in materialphilologischer und transmissionstheoretischer Beleuchtung", in: Jürg Glaser & Katharina Richter (red.), *Text – Reihe – Transmission: Unfestigkeit als Phänomen skandinavischer Erzählprosa 1500-1800*, A. Francke Verlag, 29-49.
- Harrington, Joel F.
1995 *Reordering Marriage and Society in Reformation Germany*, Cambridge University Press.

- Hemmingsen, Niels
1987 *Vejledning i ægteskabssager* (oversat, og med indledning og noter, ved Richard Mott) [1572].
- Hill, Christopher
1969 *Society and Puritanism in Pre-Revolutionary England*, Panther History, [1964].
- Holdsworth, Christopher J.
1973 "The Blessings of Work: The Cistercian View", in: Derek Baker (red.), *Sanctity and Secularity: The Church and the World*, Blackwell, 59-76.
- Jones, Sarah Rees & Riddey, Felicity
2005 "The Bolton Hours of York: Female Domestic Piety and the Public Sphere", in: Anneke B. Mulder-Bakker & Jocelyn Wogan-Browne (red.), *Household, Women, and Christianities in Late Antiquity and the Middle Ages*, Brepolis, 215-260.
- Karant-Nunn, Susan C.
2007 "Reformation und Askese: Das Pfarhaus als >evangelisches Kloster<, in: Irene Dingel & Wolf-Friedrich Schäufele (red.), *Kommunikation und Transfer im Christentum der Frühen Neuzeit*, Philipp von Zabern, 211-228.
- Koch, Traugott
2001 *Johann Habermanns >Betbüchlein< im Zusammenhang seiner Theologie*, Mohr Siebeck.
- Lawrence, C.H.
2001 *Medieval Monasticism* (third edition), Longman.
- Lemmer, Manfred
1991 "Haushalt und Familie aus der Sicht der Hausväterliteratur", in: Trude Ehlert (red.), *Haushalt und Familie in Mittelalter und Früher Neuzeit*, Jan Thorbecke, 181-191.
- Luther, Martin
1883ff. *D. Martin Luthers Werke*, Hermann Böhlau Nachfolger.
- Mathesius, Johann
1571 *Oeconomia eller Underuisning Huorledis en Husfader skal skicke sig*, (overs. Rasmus Hansen Reravius) Laurentz Benedicht.
- Mulder-Bakker, Anneke B. & Wogan-Browne, Jocelyn (red.)
2005 *Household, Women, and Christianities in Late Antiquity and the Middle Ages*, Brepolis.
- Nielsen, Karl Martin
1946-82 *Middelalderens Danske Bønnebøger* (Bind I-V), Gyldendal.
- Palladius, Peder
1919-26 *Peder Palladius' Danske Skrifter, Bind 1-5* (ved Lis Jacobsen), H.H Thiele.
- RB (*Regula Benedicti*)
1998 *Benedikts Regel* (udgivet med dansk oversættelse og kommentar af Brian Møller Jensen), Museum Tusulanum.
- Rebhun, Paul
1575 *Husfred. Det er Aarsager aff den hellige Scrift, som skulle beuege alle Christelige Ectefolck, til at holde Fred oc Endrectighed i deris Husholdning*, (overs. Rasmus Hansen Reravius) Andrea Gutterwitz & Hans Stockelmanns arvinger.
- Reinburg, Virginia
2014 *French Books of Hours: Making an Archive of Prayer, c. 1400-1600*, Cambridge University Press.
- Russell, William R.
2002 "Luther, Prayer and the Reformation", *Word & World*, Vol. 22/1, 49-54.
- Schulz, Frieder
1984 "Gebetbücher III", *Theologische Realenzyklopädie, Bd. 12*, Walter de Gruyter, 109-119.

- Stenbæk, Jørgen
 1990 "To eller tre regimenter i den lutherske kaldsetik? Udvikling og aktualitet i luthersk socialetik", *Religionsvidenskabeligt Tidsskrift* 17, 61-85.
- Sthen, Hans Christensen
 1592 *Geistlig Husraad, Det er: En Christen liden nyttelig Sermon / Predicken oc forklaring / offuer Kong Davids 128. Psalme / vdi huiclken hand roser oc berømmer Ecteskaffs Stat / oc siger huiclken herlig Guds gaffue det er / at haffue en frommer Hustru oc gode Børn / oc regner dem for rat lycsaglige folck at vere / som frycter HERren / oc lyder hans vilie oc Bud / oc vandrer trolige i deris kald / dem skal det gaa vel / baade her oc til euig tid*, Hans Stockelmann.
 2003 *Christelige oc vdkaarne Bøner og En Liden Haandbog* (Hans Christensen Sthens Skrifter II), Jens Lyster og Jens Højsgård (red.), Det Danske Sprog- og Litteraturselskab, C.A. Reitzels Forlag, [1577, 1578].
- Wallmann, Johannes
 2001 "Zwischen Herzensgebet und Gebetbuch: Zur protestantischen deutschen Gebetsliteratur im 17. Jahrhundert", in: Ferdinand van Ingen & Cornelia Niekus Moore (red.), *Gebetsliteratur der frühen Neuzeit als Hausfrömmigkeit: Funktionen und Formen in Deutschland und den Niederlanden (Wolfenbüttler Forschungen Bd. 92)*, Harrassowitz, 13-46.
- Walsham, Alexandra
 2014 "Holy Families: The Spiritualization of the Early Modern Household Revisited", in: John Doran et al. (red.), *Religion and the Household (Studies in Church History Vol. 50)*, Boydell & Brewer, 122-160.
- Webb, Diana
 2006 "Domestic Space and Devotion in the Middle Ages", in: Andrew Spicer & Sarah Hamilton (red.), *Defining the Holy: Sacred Space in Medieval and Early Modern Europe*, Ashgate, 27-47.
- Weber, Matthias
 1572 *Hus Taffle / hvorledis huert Menniske udi sit Kald oc stat skal skicke sig / baade mod GUID oc Mennisken*, (overs. Rasmus Hansen Reravius), Vingaard.
- Weber, Max.
 1995 *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd* (på dansk ved Christian Kock), Nansensgade Antikvariat [1920].
 2003a "Indskudte betragtninger. Teori om religiøs verdensafvisnings stadier og retninger" (overs. Tom Havemann), in: Heine Andersen et al. (red.), *Max Weber: Udvalgte Tekster, Bind 1*, Hans Reitzel, [1920].
 2003b "Den moderne kapitalismes opståen (uddrag)" (overs. Tom Bøgeskov), in: Heine Andersen et al. (red.), *Max Weber: Udvalgte Tekster, Bind 2*, Hans Reitzel, [1923].
- Wieck, Roger S. (red.)
 1988 *Time Sanctified: The Book of Hours in Medieval Art and Life*, George Braziller, Inc.
- Wingren, Gustaf
 1980 "Beruf II", *Theologische Realenzyklopädie, Bd. 5*, Walter de Gruyter, 657-671.
- Witte, Jr., John
 2002 *Law and Protestantism: The Legal Teachings of the Lutheran Reformation*, Cambridge University Press.

Søren Feldtfos Thomsen, postdoc, ph.d.
 Afdeling for Religionsvidenskab, Institut for Kultur og Samfund, Aarhus Universitet